

بررسی آثار اعتیاد والدین بر تربیت دینی فرزندان از منظر علم جامعه‌شناسی و روانشناسی صبا حسنوند

چکیده

اعتیاد والدین یکی از عوامل بحران‌ی در تخریب بنیانهای تربیتی خانواده به‌شمار میرود که تأثیرات عمیقی بر رشد دینی فرزندان برجای می‌گذارد. این پژوهش با هدف بررسی آثار اعتیاد والدین بر تربیت دینی فرزندان از منظر علم جامعه‌شناسی و روانشناسی، با رویکردی تحلیلی تطبیقی و با استفاده از منابع علمی معتبر، به تبیین چگونگی تأثیر این پدیده بر ابعاد گوناگون تربیت دینی شامل الگوپذیری، مناسک دینی، نظارت و هدایت والدین، و اخلاق دینی پرداخته است.

یافته‌ها نشان می‌دهد که اعتیاد موجب تضعیف نقش الگوی والدین، کاهش مشارکت آنان در تربیت دینی، و فراهم شدن بستر برای انحرافات اخلاقی و دینی در فرزندان میشود. این مطالعه بر ضرورت توجه نهادهای فرهنگی، تربیتی و حمایتی به خانواده‌های درگیر با اعتیاد تأکید می‌کند تا بتوان از آسیب‌های تربیتی ناشی از آن، به‌ویژه در حوزه تربیت دینی، پیشگیری کرد.

کلیدواژه‌ها: اعتیاد والدین، تربیت دینی، خانواده، الگوپذیری دینی، انحرافات اخلاقی

مقدمه

خانواده به عنوان نخستین و بنیادین‌ترین نهاد اجتماعی، نقش بی‌بدیلی در شک‌لگیری شخصیت، باورها و ارزشهای فرد ایفا می‌کند. در میان ابعاد گوناگون تربیت، تربیت

¹ طلبه سطح سه حوزه زینبیه سلام الله علیها خرم آباد

دینی از جایگاه ویژگی‌های برخوردار است، چرا که مبنای بسیاری از رفتارها، نگرشها و تصمیم‌گیریهای انسان را در طول زندگی شکل می‌دهد. در این میان، والدین مهم‌ترین

نقش‌آفرینان در فرایند تربیتی دینی فرزندان به شمار می‌روند و سلامت روانی، رفتاری و اعتقادی آنان تأثیر مستقیمی بر این فرآیند دارد. با این حال، در جوامع معاصر، یکی از چالش‌های جدی که بنیان خانواده‌ها را تهدید می‌کند، معضل اعتیاد والدین است. اعتیاد نه تنها به عنوان یک آسیب فردی، بلکه به عنوان پدیده‌های اجتماعی و خانوادگی، پیامدهای گسترده‌ای بر روابط درون‌خانوادگی، سبک فرزندپروری و به ویژه تربیت دینی فرزندان دارد.

در سالهای اخیر، روند رو به افزایش مصرف مواد مخدر، روانگردانها و سایر انواع اعتیادها، رفتاری در میان والدین، موجب نگرانیهایی جدی در حوزه سلامت خانواده شده است. فرزندان والدین معتاد، اغلب در محیط‌هایی رشد میکنند که از ثبات روانی، امنیتی عاطفی، و هدایت اخلاقی لازم برای رشد دینی برخوردار نیستند. این شرایط می‌تواند منجر به تضعیف باورهای دینی، کاهش مشارکت در مناسک دینی و از ه مگسیختگی در الگوپذیری معنوی آنان شود. از سوی دیگر، والدین معتاد به دلیل اشتغال ذهنی با مشکلات شخصی، اغلب از ایفای نقش تربیتی خود غافل می‌مانند یا روشهای تربیتی غیرکارآمد و آسی‌بزا به کار می‌گیرند، که همه این عوامل بر تربیت دینی فرزندان تأثیر منفی می‌گذارد.

اهمیت بررسی آثار اعتیاد والدین بر تربیت دینی فرزندان از آنروست که غفلت از این موضوع، میتواند منجر به شکل‌گیری نسلی با باورهای دینی سست، رفتارهای انحرافی و بحران هویت مذهبی شود. از آنجا که تربیت دینی در بس‌یاری از جوامع، به ویژه در جوامع اسلامی، یکی از ارکان اساسی نظام ارزشی محسوب می‌شود، شناخت آسیب‌های تهدیدکننده این بُعد از تربیت، ضروری و حیاتی است. این شناخت میتواند به سیاست‌گذاران، نهادهای حمایتی، مشاوران خانواده و فعالان اجتماعی کمک کند تا برنامه‌ها و راهکارهای مؤثری برای کاهش پیامدهای منفی این پدیده و تقویت نقش حمایتی خانواده در تربیت دینی طراحی کنند.

هدف این پژوهش، بررسی و تحلیل ابعاد گوناگون تأثیر اعتیاد والدین بر تربیت دینی فرزندان است. در این راستا، تلاش خواهد شد تا با تکیه بر منابع معتبر علمی و یافت‌های میدانی، زمین‌های تأثیر اعتیاد بر جنب‌های روانی، شناختی، رفتاری و مناسکی تربیت دینی کودکان و نوجوانان تبیین شود. همچنین در این مطالعه سعی شده است به صورت نظا

ممند و تحلیل‌ی، جایگاه والدین در تربیت دینی فرزندان تبیین و سپس آثار منفی ناشی از اعتیاد آنان در این حوزه شناسایی گردد.

در خصوص پیشینه پژوهش، آثار متعددی به بررسی ابعاد تربیت دینی یا پیامدهای اعتیاد بر خانواده پرداخته‌اند. برخی از این پژوهشها تمرکز خود را بر آسی‌بهای کلی اعتیاد بر روابط خانوادگی، سلامت روان فرزندان یا اختلالات رفتاری آنان قرار داده‌اند و به طور غیرمستقیم به مسائل تربیتی دینی پرداخته‌اند. برای مثال، پژوهشی به تأثیر اعتیاد والدین بر روابط عاطفی در خانواده پرداخته و از زاویه تأثیر آن بر سلامت روانی فرزندان سخن گفته است. همچنین برخی آثار دیگر، به مطالعه تأثیر اعتیاد والدین بر گرایشهای مذهبی یا مشارکت دینی نوجوانان به طور محدود پرداخته‌اند. با این حال، آنچه در این مقاله مورد توجه قرار گرفته، تمرکز مشخص و عمیق بر «تربیت دینی» به عنوان یک فرایند تربیت مستقل و چندبعدی است و سعی شده است به طور جامع، هم ابعاد نظری تربیت دینی و هم سازوکارهای مختلف آن در خانواده‌های درگیر با اعتیاد مورد بررسی قرار گیرد.

از این رو، وجه تمایز مقاله حاضر با مطالعات پیشین در این است که برخلاف رویکردهای کل‌نگری یا تک‌بعدی، این مقاله با نگاهی چندلایه و تحلیلی، به رابطه مستقیم میان پدیده اعتیاد والدین و فرآیند تربیت دینی پرداخته است. تمرکز ویژه بر مؤلف‌های مختلف تربیت دینی همچون الگوپذیری، باورهای مذهبی، رفتارهای دینی و ارتباط با مناسک مذهبی، از جمله ویژگی‌های متمایز این پژوهش است که می‌تواند خلأ موجود در مطالعات پیشین را تا حدی جبران نماید.

بنابراین، مقاله حاضر تلاش دارد تا ضمن تبیین نظری مفاهیم کلیدی همچون اعتیاد و تربیت دینی، آثار عینی و پنهان این پدیده را بر تربیت دینی فرزندان با بهره‌گیری از منابع علمی معتبر تحلیل نماید و در نهایت با ارائه نتیجه‌گیری، بستر مناسبی برای پژوهشهای بعدی و اقدامات عملی در حوزه خانواده و تربیت دینی فراهم آورد.

۱. مفهوم شناسی

یکی از گام‌های بنیادین در تحلیل هر موضوع علمی یا پژوهشی، روش‌سازی مفاهیم کلیدی آن است. مفهوم‌شناسی به معنای تبیین دقیق واژگان، اصطلاحات و چارچوب‌های معنایی است که در یک حوزه به کار می‌روند. بدون درک درست مفاهیم، امکان تحلیل عمیق، استدلال منطقی و نتیجه‌گیری معتبر از میان می‌رود. در این بخش، به بررسی ریشه‌ها، تعاریف و تمایزات مفهومی مرتبط با موضوع مورد مطالعه می‌پردازیم.

هدف آن است که با یک زبان روشن و منسجم، زمین های شفاف برای ادامه پژوهش فراهم گردد.

1-1. اعتیاد

در لغت، «اعتیاد» از ریش هی «عَوَدَ» در عربی، به معنای خو گرفتن، تکرار و بازگشت مکرر به رفتاری خاص آمده است. در فارسی، «اعتیاد» به عادت کردن و خو گرفتن به امری گفته می شود، ب هگونه ای که ترک آن دشوار باشد.

در اصطلاح، اعتیاد به رفتاری مکرر و وابست هکننده اطلاق می شود که با آسی بهای جسمی، روانی و اجتماعی همراه است. اعتیاد ممکن است به مواد (نظیر مواد مخدر، الکل، قرصهای روانگردان) یا رفتارهایی مانند قمار، اینترنت و حتی خرید افراطی مربوط باشد.

آنچه در هر نوع اعتیاد مشترک است، ضعف در کنترل رفتار و وابستگی شدید روانی ی افیزیولوژیک است.

از منظر تربیتی، اعتیاد والدین یکی از موانع جدی در تربیت سالم فرزندان به هویژه در بُعد معنوی و دینی است. والدین معتاد نه تنها توانایی ایفای نقش الگوی مؤثر را از دست می دهند، بلکه اغلب با ناهنجاریهایی چون پرخاشگری، غفلت، بی ثباتی رفتاری و در بسیاری موارد، رفتارهای ضد دینی مواجه هان د. در چنین خانواد های، فرزندان به جا ی آنکه دین را از رفتار والدین فرا گیرند، شاهد تضادهایی میان گفتار و رفتار دینی هستند که سبب ایجاد تعارض شناختی و عاطفی در ذهن آنان می شود.

پژوهشها نشان می دهند که در خانواد ههایی که والدین دچار ناهنجاریهایی نظیر اعتیاد هستند، سطح پابندی فرزندان به ارزشهای دینی مانند نماز، حجاب، و اخلاق اسلام به شکل قابل توجهی کاهش می یابد. این پدیده می تواند به تدریج به از ه میانشیدگی هوی تی و دینی نسل جوان منجر شود.

از نظر اجتماعی، اعتیاد والدین معمولاً با انزوا، طرد اجتماعی و کاهش نظارت نهاد های رسمی و غیررسمی بر خانواده همراه است. در چنین شرایطی، فرزندان نه تنها از

¹ دهخدا، لغتنامه دهخدا، ج 2، ص 812؛ معین، فرهنگ فارسی، ج 1، ص 447

² جوانمرد، بررسی تأثیرپذیری فرزندان از والدین، ص 21

³ دیوبند و پارسامهر، رابطه دینداری والدین با خشونت، ص 81

⁴ مهدویزاد و همکاران، میزان پابندی دانشجویان به نماز، ص 114

نظارت بیرونی، بلکه از هدایت درونی خانواده نیز محروم میمانند. این وضعیت، خطر انحراف رفتاری و دینی آنان را افزایش می‌دهد.

2-1. تربیت دینی

واژه «تربیت» در لغت به معنای پرورش، رشد و هدایت تدریجی آمده است.¹ «دین» نیز به معنای آیین، شریعت، و نظامی از باورها و دستورات است که رابطه انسان با خدا و دیگر انسانها را سامان می‌دهد. بنابراین، تربیت دینی به فرایند آگاهانه، هدفمند و تدریجی برای تقویت ایمان، اخلاق و عمل دینی در فرد گفته می‌شود. در چارچوب خانواده، تربیت دینی به شیوه‌های ویژه تحقق مییابد؛ چرا که فرزندان هفتها آموزشهای رسمی دینی را از والدین دریافت می‌کنند، بلکه از رفتارها، نگرشها و منش دینی آنان نیز تأثیر می‌پذیرند. والدین دینمدار با ایجاد فضای عاطفی مثبت و پویای دینی به شعائر دینی، می‌توانند گرایش دینی فرزندان را تقویت کنند.²

اهمیت تربیت دینی در آن است که افزون بر جنبه شناختی، بر هویت‌سازی فردی و اجتماعی نیز اثرگذار است. نوجوانی که در محیطی دینی پرورش مییابد، نه تنها احساس مسئولیت اخلاقی بیشتری دارد، بلکه در برابر فشارهای اجتماعی و آسیب‌های روانی مقاومت بیشتری نشان می‌دهد. این مهم زمانی به نتیجه می‌رسد که والدین خود الگوی عملی ایمان و تقوا باشند همانگونه که این مبنا را، آیات قرآن و روایات تأیید می‌کنند.³ اما در خانواده‌هایی که والدین دچار ضعف در دینداری یا رفتارهای مخرب می‌مانند اعتیاد دست و پنجه نرم می‌کنند، فرزندان دچار بحران ارزشگذاری دینی می‌شوند.⁴

¹ اسپوئین، بررسی عوامل کمتوجهی به نماز، ص 96

² دهخدا، لغتنامه دهخدا، ج 4، ص 3870

³ همان، ج 5، ص 4743

⁴ آقامحمدی، بررسی نقش الگویی والدین، ص 110

⁵ ضیاءالدینی، رابطه تربیت دینی والدین و هوش معنوی، ص 161؛ سلیمی، مبانی روانشناسی خانواده در اسلام، ص 33.

⁶ حر عاملی، وسائل الشیعة، ج 3 ص 150. صدوق، من لا یحضره الفقیه، ص 212. صدوق، عیون أخبار الرضا (علیه السلام)، ص 95. طبرسی، مجمعالبیان فی تفسیر القرآن، ج 6 ص 121. کلینی، الکافی، ج 2 ص 164. مجل سی، بحارالأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ج 18 ص 312.

تحقیقات دیگری نیز حاکی از آن است که گرایش به رفتارهای مغایر با ارزشهای اسلامی در میان نوجوانانی که در محیطهای خانوادگی ضعیف از نظر معنوی رشد یافته‌اند، بسیار بالاست. در پژوهشی که با رویکرد جامعه‌شناختی به بررسی عوامل گرایش به حجاب و راهکارهای ارتقای آن پرداخته، رابطه مستقیمی میان کیفیت ارتباط دینی والدین و رفتارهای پوششی فرزندان گزارش شده است. طبق این یافته‌ها، زمانی که والدین خود در رعایت حجاب و ارزشهای مرتبط با آن پایبند نیستند، یا به دلیل مشکلاتی چون اعتیاد از این مسئولیت غافل میمانند، فرزندان نیز فاقد انگیزه درونی برای پدیرش این ارزشها خواهند بود.

در واقع، محیط خانوادگی ناسالم ب‌هویژه از جهت روانی و دینی، کودک را به سمت تأثیرپذیری از منابع جایگزین سوق میدهد؛ منابعی که ممکن است فاقد بنیانهای اخلاقی

باشند. رسان‌های ناسالم، گروه‌های همسال ب‌یقید، شبکه‌های اجتماعی ب‌یضابطه و جریانهایانحرافی فرهنگی، در چنین شرایطی، خلأ معنوی و تربیتی در ذهن فرزند را پر میکنند و این امر، سرعت انحراف را تشدید میکند.

افزون بر آن، در خانواده‌های آسی‌بدیده از اعتیاد، اغلب نوعی انکاری ناتوانی در اصلاح رفتارهای فرزندان نیز وجود دارد. والدینی که به دلیل غفلت و بیتفاوتی، یا به دلیل احساس گناه، توانایی مداخله مثبت در تربیت اخلاقی فرزند را از دست داده‌اند. این وضعیت، به شکلگیری نوعی آزادی ب‌یضابطه می‌انجامد که در آن نوجوان بدون نظارت و بدون جهتگیری ارزشی، دست به انتخابهای رفتاری می‌زند. در بسیاری از موارد، این انتخابها در تعارض کامل با آموزه‌های دینی قرار دارند و میتوانند آثار بلندمدتی در شکلگیری شخصیت و هویت فرد بر جا گذارند.

اعتیاد والدین، نه فقط تهدیدی برای سلامت روان و جسم خانواده است، بلکه خطری جدی برای انسجام اخلاقی و دینی نسل آینده به شمار میرود. انحرافات دینی و اخلاقی فرزندان در چنین خانواده‌هایی، غالباً ترکیبی از آسی‌بهای محیطی، خلأ عاطفی، نبود الگوی دینی، و کاهش نظارت تربیتی است. مقابله با این وضعیت، نیازمند برنامه‌ریزی چندسویه و هماهنگ از سوی نهادهای تربیتی، فرهنگی و حمایتی است تا ضمن مداخله در خانواده‌های آسی‌بدیده، بتوان فضای مناسبی برای بازسازی ارزشها در ذهن و رفتار فرزندان فراهم آورد.

¹ خوشفر و همکاران، عوامل مؤثر بر گرایش به حجاب، ص 68

فقدان فضای معنوی، نبود نظارت والدینی، و ارائه الگوهای رفتاری ناهنجار در خانواده‌های درگیر با اعتیاد، به شک لگیری نوعی دین‌گریزی، ب‌یتفاوتی ارزشی و انحراف از مسیر اخلاقی در فرزندان منجر می‌شود.

نتیج‌هگیری

در بررسی حاضر، روشن شد که اعتیاد والدین پدیده‌های است که ن‌هتتها ساختار روانی و عاطفی خانواده را مختل می‌کند، بلکه ب‌هصورت مستقی می و غیرمستقیم بر روند تربیت دینی فرزندان اثر می‌گذارد. فرزندان در خانواده‌هایی که وال‌دین گرفتار اعتیاد هستند، اغلب از امنیت روانی و عاطفی لازم برای رشد معنوی برخوردار نیستند و دچار نوعی خلأ در دریافت محبت، راهنمایی و نظارت دینی می‌شوند. در چنین شرایطی، ن‌هتتها رفتارهای دینی والدین به عنوان الگوی تربیتی تضعیف می‌شود، بلکه فرزندان نیز ب‌هتدریج دچار تردید، ب‌یتفاوتی و انحراف از آموز‌های دینی می‌گردند.

فرایند الگوپذیری، که یکی از ارکان اساسی تربیت دینی محسوب می‌شود، در خانواده‌های درگیر با اعتیاد دچار اختلال می‌گردد؛ زیرا رفتارهای وال‌دین معتاد عموماً در تضاد با آموز‌های اخلاقی و دینی است. همچنین، والدینی که به دلیل وابستگی به مواد یا مشکلات روانی ناشی از اعتیاد دچار ب‌یثباتی رفتاری هستند، معمولاً توانایی نظارت بر انجام عبادات و هدایت معنوی فرزندان خود را از دست می‌دهند. این ب‌یتوجهی به نیازهای دینی کودکان و نوجوانان، به کاهش تدریجی مشارکت آنها در مناسک دینی، تضعیف‌های اعتقادی، و در نهایت، تزلزل در هویت دینی آنان منجر می‌شود.

از سوی دیگر، فضای عاطفی و معنوی خانواده که بستر اولیه شک لگیری دینداری و باورهای اخلاقی است، در محی‌طهایی که تحت تأثیر آسی‌بهایی چون اعتیاد قرار دارند، کارکرد خود را از دست می‌دهد. نبود رفتارهای دینی مستمر در خانه، عدم مشارکت در نمازجماعت، و ب‌یتفاوتی نسبت به ارزشهایی چون حجاب، صداقت، عفاف و نظم، همه و همه باعث می‌شوند که فرزندان ن‌هتتها از درون‌سازی مفاهیمی دینی باز بمانند، بلکه گاه ب‌هسوی دین‌گریزی یا دینداری سطحی و نمایشی سوق داده شوند.

با توجه به مجموعه یافت‌های این پژوهش، می‌توان گفت اعتیاد وال‌دین یکی از موانع جدی در مسیر تربیت دینی فرزندان به شمار می‌رود که پیامدهای روانشناختی و جامعه‌شناختی در فرزندان ایجاد می‌کند و در صورت ب‌یتوجهی به این مسئله، ممکن است نسل‌هایی شکل بگیرند که فاقد پایبندی عمیق به ارزش‌ها و هویت دینی باشند. از ای‌نرو،

شناسایی و کنترل پیامدهای اعتیاد، و تقویت نهادهای حمایتی و فرهنگی برای مداخله در خانواد ههای آسی بدیده، ضرورتی انکارناپ ذیر برای حفظ سلامت معن وی جامعه است.

فهرست منابع ع

• قرآن

• نهج البلاغه الف. منابع فارس ی الف.1. کتاب ها

۱. باقری، ابراهیم، مهارت های ارتباطی زوجین، تهران، نشر آوا ی نور، چاپ اول، ۱۳۹۵.
۲. سجادی، سی د جعفر، فرهنگ علوم انسانی، تهران، نشر فردوس، چاپ ششم، ۱۳۸۴.
۳. سلیمی، محمدرضا، مبانی روانشناسی خانواده در اسلام، قم، نشر بوستان کتاب، چاپ اول، ۱۳۹۰.
۴. سلیمی، محمدرضا، مهارت های زندگی زناشویی در اسلام، تهران، نشر معارف، چاپ دوم، ۱۳۹۲.
۵. قائمی، غلامعلی، خانواده در اسلام، مشهد، نشر آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۶. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران، صدرا، چاپ دهم، ۱۳۸۲.
۷. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، تهران، صدرا، چاپ یازدهم، ۱۳۸۶.

الف.2. مقالات

۸. اسپو تین، مه دی (1394). «بررسی عوامل مرتبط با کمتوجهی به نماز در دانش آموزان مدارس متوسطهی شهر برازجان»، مرکز آموزش علمی کاربردی بهزیستی و تأمین اجتماعی برازجان کارشناسی اصلاح و تربیت.
۹. آقا محمدی، جواد (1392). «بررسی نقش الگوی تربیتی والدین در تربیت دی نی فرزندان»، پژوهشنامه تربیت تبلیغی، سال 1، شماره 2: 105-126.
۱۰. آقامحمدی، جواد؛ قاسمی، علی و اس دی، عزیز (1389). «بررسی نقش والدین در هدایت فرزندان به نماز جماعت و مسجد» مطالعه موردی شهرستان های دیوان دره و سروآباد، ماهنامه مهندسی فرهنگی، سال 4، شماره 39 و 40: 78-87.

۱۱. جوانمرد، غلامحسین (1392). «بررسی تأثیرپذیری فرزندان از والدین در بعد عمل به باورهای مذهبی، دو فصلنامه علمی پژوهش‌ی شناخت اجتماعی»، سال 2، شماره 2، پیاپی 4: 18-24.
۱۲. جوانمرد، غلامحسین (1392). «بررسی تأثیرپذیری فرزندان از والدین در بعد عمل به باورهای مذهبی، دو فصلنامه علمی پژوهشی شناخت اجتماعی»، سال 2، شماره 2، پیاپی 4: 18-24.
۱۳. حاج یزاده میمند، مسعود؛ زارع شاهاآبادی، اکبر و تق‌وی مری‌مآبادی، حمی
د
- (1389). «همگامی مشترک در خانواده و دینداری جوانان شهر یزد، فصلنامه تحقیقات فرهنگی»، سال 2، شماره 6: 23-46.
۱۴. خوش‌فر، غلامرضا؛ باقری، فاطمه؛ برزگر، سمیه و نورمحمدی، لیلا
(1394). «بررسی عوامل مؤثر بر گرایش به حجاب و راهکارهای ارتقای آن (مطالعه‌ی موردی: شهروندان شهر گرگان)»، فصلنامه‌ی مطالعات توسعه‌ی اجتماعی - فرهنگی، دوره 3، شماره 4: 47-73.
۱۵. دیوبند، فائزه و پارسامهر، مهربان (1390). «بررسی رابطه بین میزان دینداری والدین با خشونت میان فردی فرزندان پسر دب‌رستانی»، روانشناسی و دین، سال 4، شماره 1: 71-87.
۱۶. سیف‌الله، فضالاه‌ی قمش‌های و ملک‌ی توانا، منصوره (1396)، «عوامل مؤثر بر توسعه‌ی معنوی و ارزشهای دینی دانش‌آموزان»، معرفت (ادیان، مذاهب و عرفان)، شماره 236: ص 71-86.
۱۷. فرمهبینی فراهانی، محسن (1395). «بررسی آثار رعایت حجاب برتر در دانشگاه شاهد از دید دانشجویان، خانواده آنان و اعضای هیئت‌علمی»، پژوهشهای آموزش و یادگیری، دوره 13، شماره 1: 89-103.
۱۸. مجاهد، شهناز؛ نصیرانی، خدیجه؛ هاشمیان، زهرا؛ لطفی، محمدحسن و اسلامی، علیرضا (1393). «بررسی حضور و عوامل مؤثر بر شرکت دانشجویان در نماز جماعت در دانشگاه علوم پزشکی شهید صدوقی یزد، فرهنگ در دانشگاه آزاد اسلامی»، دوره 4، شماره 12: 391-412.
۱۹. محمدی، اصغر (1383). «عوامل مؤثر بر گرایش به بدحجابی در بین زنان و دختران شهر اصفهان»، فصلنامه تخصصی جامعه‌شناسی، سال 1، شماره 4: 71-47.

۲۰. مردانی، صدیقه و مصطفائی، مجتبی (1380). «بررسی عوامل و موانع گرایش دانشجویان به نماز»، مجموعه مقالات یازدهمین اجلاس سراسری نماز، تهران: ستاد اقامه نماز.

۲۱. مهدوی نژاد، غلامحسین؛ ستوده اصل، نعمت؛ قربانی، راهب و حاجی آقاجان ی، س عید (1393). «میزان پایبندی دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی سمنان به اقامه نماز»، کومش، جلد 16، شماره 1 (پیاپی 53): 111-118.

الف.3. پایان نامه

۲۲. ضیاءالدینی، س عیده، «رابطه بین مسئولیت پذیری تربیتی دینی والدین و هوش معنوی فرزندان با پیشرفت تحصیلی آنها در دوره اطاعت و مشورت در مدارس ناحیه 2 شهر کرمان»، استاد راهنما عباسعلی رستمی نسب، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم تربیتی گرایش تحقیقات آموزشی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، 1393، ص 161.

ب. منابع عربی

۲۳. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، قم، مؤسسه آلالبیت (علیه السلام)، چاپ دوم، ۱۴۰۹ق.

۲۴. صدوق، محمد بن علی (شیخ صدوق)، عیون أخبار الرضا (علیه السلام)، تهران، نشر جهان، چاپ سوم، ۱۳۷۰.

۲۵. صدوق، محمد بن علی (شیخ صدوق)، من لا یحضره الفقیه، قم، مؤسسه النشر الإسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۳ق.

۲۶. طبرسی، فضل بن حسن، مجمعالبیان فی تفسیر القرآن، تهران، دارالمکتبة الإسلامية، چاپ دوم، ۱۳۷۲.

۲۷. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دارالکتب الإسلامية، چاپ پنجم، ۱۴۰۷ق.

۲۸. مجلسی، محمد باقر، بحارالأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت، مؤسسه الوفاء، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.